

**1930-YILLARDA O'ZBEKISTON TA'LIM SOHASI
XODIMLARIGA NISBATAN SIYOSIY TANQID VA BOSIMNING
DAVRIY MATBUOTDA AKS ETISHI**

Azizjon Botir o'g'li Muxtorov

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand

Davlat Universiteti tayanch doktoranti

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-1425-6074>

e-mail: azizjonmuxtorov74@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur tezisda 1930-yillarda O'zbekiston ta'lim tizimi xodimlari faoliyatining davriy matbuotda siyosiy-mafkuraviy mezonlar asosida baholanishi hamda pedagog kadrlar ustidan nazoratning kuchayishi tahlil qilinadi. Davrning umumiy ijtimoiy-siyosiy va maxsus pedagogik nashrlari asosida o'qituvchi, maktab rahbari va maorif xodimlariga qo'yilgan kasbiy talablarning siyosiy sadoqat, "sinfiy" yondashuv va "siyosiy hushyorlik" talablari bilan tobora uzviy bog'lanib borgani ko'rsatiladi. Matbuotdagi tanqid, "fosh etish", attestatsiya va ma'muriy nazorat mexanizmlarining o'zaro aloqasi ochib beriladi. Shuningdek, "xalq dushmani", "zararkunanda", "millatchi" singari siyosiy ayblovlar tarixiy voqelikni bevosita tasdiqlovchi fakt sifatida emas, balki davr siyosiy diskursi va stigmatizatsiya amaliyotining manbaviy ko'rinishi sifatida baholanadi. Tadqiqot natijasida 1930-yillarning ikkinchi yarmiga kelib pedagogning kasbiy faoliyati, ta'lim sifati va boshqaruvdagi kamchiliklarni siyosiy kategoriyalar orqali izohlash tendensiyasi kuchaygani aniqlanadi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston SSR, ta'lim tizimi, o'qituvchi, pedagog kadrlar, davriy matbuot, siyosiy nazorat, mafkuraviy nazorat, attestatsiya, siyosiy tanqid, "siyosiy hushyorlik", 1930-yillar.

Kirish. 1930-yillarda O'zbekistonda ta'lim tizimining kengayishi pedagog kadrlar sonini oshirish, ularning kasbiy tayyorgarligini yaxshilash va maktab boshqaruvini tartibga solish bilan bir vaqtda kechdi. Biroq davriy matbuot materiallari ushbu jarayon faqat tashkiliy va pedagogik vazifalar bilan chegaralanmaganini ko'rsatadi. O'qituvchi va maorif xodimining faoliyatiga baho berishda kasbiy malaka, dars sifati va intizom bilan bir qatorda siyosiy-mafkuraviy mezonlarning ahamiyati ortib bordi. 1931–1932-yillardagi matbuot tilidayoq “sinfiy”, “partiyaviylik”, “bolshevizm” va “mafkuraviy kurash” singari tushunchalar ijtimoiy-madaniy jarayonlarni baholash mezonlari sifatida faol ishlatilgan edi.¹

Mazkur tendensiya 1930-yillarning ikkinchi yarmida maxsus pedagogik matbuotda yanada yaqqol ko'rinadi. 1937-yilgi *Sovet pedagogikasi* jurnalida “sinfiy dushman”, “zararkunanda”, “aksilinqilobiy”, “siyosiy beparvolik” va “bolshevikcha hushyorlik” kabi siyosiy tushunchalarning pedagogik muammolarni yoritishda qo'llanishi kasbiy faoliyat bilan siyosiy ishonchlilik o'rtasidagi chegaralarning torayib borganini ko'rsatadi. Ayrim maorif xodimlari va siyosiy arboblarning “xalq dushmani” sifatida tilga olinishi ham aynan shu davr siyosiy diskursining xususiyati edi.² Shu sababli mazkur iboralarni shaxslarning real aybini tasdiqlovchi dalil sifatida emas, ta'lim sohasidagi muammolarni siyosiy kategoriyalar orqali tushuntirish mexanizmining manbaviy ifodasi sifatida tahlil qilish lozim.

Siyosiy nazoratning kuchayishi bilan bir qatorda pedagog kadrlar faoliyatini ma'muriy jihatdan tartibga solish ham chuqurlashdi. 1936-yilda o'qituvchilar uchun shaxsiy darajalar joriy qilinib, tegishli pedagogik diplomga ega bo'lmagan amaldagi o'qituvchilarning 1938-yil 1-avgustgacha attestatsiyadan o'tishi belgilandi. Pedagogik matbuot ma'lumotiga ko'ra, O'zbekistonda qariyb 20 ming amaldagi o'qituvchini attestatsiyadan o'tkazish, shuningdek, ikki yil davomida yana qariyb 3 ming yangi o'qituvchi tayyorlash ko'zda tutilgan.³ Demak, pedagog kadrlarni

¹ Qurilish. – 1931. – № 1–2; 1932. – № 1. Jurnaldagi nazariy va siyosiy-mafkuraviy materiallar.

² *Sovet pedagogikasi*. – 1937. – № 2; № 4.

³ “Boshlang'ich va o'rta maktab o'qituvchilari uchun shaxsiy darajalar to'g'risida” // *Politexnik maktab va*
www.tadqiqotlar.uz 36-to'plam 1-son oktyabr 2026

nazorat qilish jarayoni faqat matbuotdagi mafkuraviy tanqid bilan cheklanmay, malaka, attestatsiya, lavozimga tayinlash va kasbiy javobgarlikni tartibga soluvchi institutsional mexanizmlar bilan ham mustahkamlangan. Davriy matbuot mazkur tizimda kuzatuvchi emas, balki uning faol vositalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Bu funksiyaning ildizlari 1930-yillardan avval ham mavjud edi. Jumladan, *Xudosizlar* jurnalining 1928-yilgi materialida ishchi-dehqon muxbirlariga mahalliy hayotdagi "kamchilik va yaralar"ni aniqlash va ularni matbuot orqali ko'rsatish vazifasi yuklatilgan.⁴ 1930-yillarda esa bunday jamoatchilik nazorati ta'lim muassasalari, pedagoglar va maorif boshqaruvi faoliyatini siyosiy baholash bilan tobora ko'proq tutashib bordi. Shu jihatdan davriy matbuot materiallari nafaqat ta'lim tizimidagi muammolar haqida axborot beruvchi, balki pedagogning qanday bo'lishi kerakligini belgilovchi, kamchiliklarni ommalashtiruvchi va siyosiy-mafkuraviy me'yorlarni ta'lim amaliyotiga uzatuvchi manba sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Manbalar va tadqiqot metodlari. Tadqiqotning asosiy manbalarini 1930-yillarda nashr etilgan *Maorif va o'qitg'uvchi*, *Qurilish*, *Politexnik maktab va pedagogika*, *Sovet pedagogikasi* hamda ayrim umumiy siyosiy-ma'rifiy nashrlar tashkil etadi. Ular o'qituvchi va maorif xodimlariga qo'yilgan talablar, maktab faoliyatini tekshirish, hududiy kamchiliklarni ommalashtirish, pedagoglarni attestatsiyadan o'tkazish va siyosiy baholash jarayonlarini qiyosiy o'rganish imkonini beradi. Xususan, *Maorif va o'qitg'uvchi* rasmiy qarorlarni yetkazish bilan birga rayonlardagi kamchiliklarni yoritish, o'qituvchi va maorif bo'limlari faoliyatini tanqid qilish vazifasini ham bajargan.⁵

Manbalar tarixiy-qiyosiy va problem-xronologik usullar asosida, manbashunoslik tanqidi hamda matbuot diskursini tahlil qilish orqali o'rganildi. Bunda kasbiy kamchilik haqidagi fakt bilan unga berilgan siyosiy baho o'zaro ajratildi. Davr matbuotidagi "sinfiy dushman", "og'machilik", "zararkunanda" va

pedagogika. – 1936. – № 2. – B. 32–34; Guriyev N. G. "O'zbekistonda pedagogik milliy kadrlarni tayyorlash" // *Politexnik maktab va pedagogika*. – 1936. – № 3. – B. 10–14.

⁴ Naim Sa'id. "Xudosizlar harakatida muxbirlar vazifasi" // *Xudosizlar*. – 1928. – № 7–8. – B. 40–43.

⁵ *Maorif va o'qitg'uvchi*. – 1933. – № 8–9. – B. 54–56.

“xalq dushmani” kabi kategoriyalar mustaqil tasdiqlangan ayblov sifatida emas, balki tahririyat va mualliflarning siyosiy tasnifi sifatida talqin qilindi. *Maorif va o'qitg'uvchi* materiallarini tahlil qilishda ham “mafkuraviy hukm”ni faktlardan ajratish zarurligi manbashunoslik tamoyili sifatida qayd etiladi.⁶

Asosiy qism. 1930-yillarning boshlaridagi pedagogik matbuotda o'qituvchi faoliyatiga tanqid avvalo o'quv sifati, malaka va maktabdagi intizom bilan bog'langan edi. 1932–1933-yilgi *Maorif va o'qitg'uvchi* materiallarida boshlang'ich maktablarda past ma'lumotli pedagoglarning ko'pligi, malakasi sust o'qituvchilarni birinchi sinflarga biriktirish esa o'quvchilarning sinfda takror qolishiga sabab bo'layotgani tanqid qilingan. Muammoni bartaraf etish uchun o'qituvchilar brigadasi, metodik komissiya, namuna maktabi va instruktorlik tizimidan foydalanish ko'zda tutilgan.⁷ 1933-yilgi materiallarda o'qituvchilar brigadasining darslarni o'zaro kuzatishi, metodik kamchiliklarni jamoaviy muhokama qilishi va yangi pedagoglarga yordam berishi kerakligi qayd etilgan.⁸ Bu bosqichda nazoratning asosiy ko'rinishi kasbiy-metodik tekshiruv bo'lsa-da, u pedagog faoliyatini muntazam ravishda jamoa va maorif organlari bahosiga qo'yadigan tizimni shakllantirib bordi.

Mazkur jarayonda matbuotning roli ham kengaydi. *Maorif va o'qitg'uvchi* faqat pedagogik tajribani targ'ib qiluvchi jurnal bo'lib qolmay, rayon hisobotlarini e'lon qilish, kamchiliklarni ko'rsatish hamda maktab, o'qituvchi, instruktor va maorif bo'limini ommaviy tanqid maydoniga olib chiqish funksiyasini bajargan.⁹ Masalan, 1932/33-o'quv yiliga oid jurnal ma'lumotlarida boshlang'ich maktablarga 505 ming bola qabul qilish rejasiga nisbatan 482 ming o'quvchi jalb qilingani bilan bir qatorda, ma'lumot kelgan 50 rayon va 13 shaharda o'quvchilar kontingenti yil davomida keskin kamaygani, 2 941 maktabdan 445 tasida o'qish uch smenada olib borilgani ham ochiq qayd etilgan.¹⁰ Bunday materiallarda ta'limdagi tashkiliy

⁶ *Maorif va o'qitg'uvchi*. – 1932–1933-yillar sonlari.

⁷ *Maorif va o'qitg'uvchi*. – 1932. – № 1–2. – B. 63–68; № 5–6. – B. 60–64; 1933. – № 6–7. – B. 29–32; № 8–9. – B. 26–30.

⁸ *Maorif va o'qitg'uvchi*. – 1933. – № 8–9. – B. 26–30.

⁹ *Maorif va o'qitg'uvchi*. – 1933. – № 8–9. – B. 54–56.

¹⁰ *Maorif va o'qitg'uvchi*. – 1933. – № 6–7. – B. 24–28.

nuqsonlarni shaxsiy mas'uliyat bilan bog'lash tendensiyasi tobora kuchaygan. Pedagogdan faqat dars berish emas, davlat belgilagan ijtimoiy vazifalarda faol ishtirok etish ham talab qilingan. *Maorif va o'qitg'uvchining* 1932-yilgi sonida "o'quv va o'qituv ishlarini sotsial musobaqa va zarbdorlik bilan olib boruv" har bir sovet o'qituvchisining diqqat markazida turishi kerakligi ta'kidlangan.¹¹ Bu ifoda pedagogik mehnatni oddiy kasbiy faoliyat doirasidan chiqarib, davrning umumiy siyosiy-safarbarlik modeli bilan birlashtirilganini ko'rsatadi. Demak, 1930-yillarning boshidayoq "yaxshi o'qituvchi" tushunchasi faqat fan va metodikani bilish bilan emas, belgilangan siyosiy-ijtimoiy kampaniyalarda faol qatnashish bilan ham o'Ichana boshlagan.

1936-yilga kelib pedagog kadrlarni nazorat qilish ancha aniq institutsional shakl oldi. O'qituvchilar uchun shaxsiy darajalar belgilanishi, tayinlash tartibining markazlashtirilishi va attestatsiya mexanizmining joriy etilishi pedagogning davlat boshqaruvi tizimidagi maqomini mustahkamladi, ayni paytda uning kasbiy javobgarligini ham oshirdi. Tegishli diplomga ega bo'lmagan amaldagi o'qituvchilar 1938-yil 1-avgustgacha attestatsiyadan o'tishi lozim edi; respublika bo'yicha qariyb 20 ming pedagogni tekshiruvdan o'tkazish rejalashtirilgan.¹² 1936-yilgi *Politexnik maktab va pedagogikaning* tuzilishi ham mazkur nazorat mexanizmining ko'lamini ko'rsatadi. Jurnalda o'qituvchilarning ish haqi, shaxsiy darajalari, maktab direktorlarini tayinlash, rayon va shahar maorif bo'limlari mudirlarini tayinlash yoki bo'shatish tartiblariga oid rasmiy hujjatlar bir son doirasida e'lon qilingan.¹³ Shunday qilib, pedagog xodimining mehnat faoliyati maosh va malaka masalasidan tortib lavozimga tayinlash va attestatsiyagacha bo'lgan yaxlit ma'muriy tartibga solish tizimiga kiritilgan.

Ayni davrda pedagogika sohasidagi ilmiy-metodik yo'nalishlar ham markaziy siyosiy qarorlar ta'sirida qayta baholandi. 1936-yildagi pedologiyaga qarshi kampaniyada maktabdagi mustaqil pedologlar tizimi tugatilib, test va

¹¹ *Maorif va o'qitg'uvchi*. – 1932. – № 1–2. – B. 45.

¹² Guriyev N. G. O'zbekistonda pedagogik milliy kadrlarni tayyorlash // *Politexnik maktab va pedagogika*. – 1936. – № 3. – B. 10–14; "Boshlang'ich va o'rta maktab o'qituvchilari uchun shaxsiy darajalar to'g'risida" // *Politexnik maktab va pedagogika*. – 1936. – № 2. – B. 32–34.

¹³ *Politexnik maktab va pedagogika*. – 1936. – № 2. – B. 23–39.

pedologik tasniflar keskin tanqid qilindi; pedagogning maktabdagi asosiy mas'ul shaxs sifatidagi mavqei qayta ta'kidlandi. Jurnalda o'qituvchi "maktabda markaziy figura" sifatida ifodalangan.¹⁴ Mazkur holat bir tomondan o'qituvchining institutsional mavqeini mustahkamlagan bo'lsa, ikkinchi tomondan uning o'quv natijalari va tarbiyaviy faoliyat uchun shaxsiy javobgarligini yanada kuchaytirdi.

1937-yilda maxsus pedagogik matbuot tilida sezilarli o'zgarish kuzatiladi. Agar 1936-yil nashrlarida o'qituvchining malakasi, moddiy ta'minoti, shaxsiy darajasi va metodik tayyorgarligi yetakchi mavzulardan bo'lgan bo'lsa, 1937-yilgi *Sovet pedagogikasida* "siyosiy hushyorlik", attestatsiya, nazorat imtihonlari va mafkuraviy tarbiya bilan bog'liq masalalar ancha kuchli o'rin egallagan. Manbalarni qiyoslash 1936-yildagi kasbiy va ma'muriy tartibga solish 1937-yilda yanada ochiq siyosiy nazorat bilan tutashganini ko'rsatadi.¹⁵ Bu o'zgarish eng avvalo jurnal leksikasida namoyon bo'ladi. 1937-yilgi materiallarda "sinfiy dushman", "zararkunanda", "aksilinqilobiy", "siyosiy beparvolik" va "bolshevikcha hushyorlik" kabi tushunchalar ta'limga oid muammolarni izohlashda qo'llanilgan; ayrim maorif xodimlari va siyosiy arboblari esa "xalq dushmani" sifatida tilga olingan.¹⁶ Manbashunoslik nuqtayi nazaridan bu ayblovlar tegishli shaxslarning real jinoyatini isbotlovchi dalil emas. Ularning ahamiyati shundaki, ular kasbiy yoki boshqaruvdagi nuqsonni siyosiy sadoqatsizlik bilan bog'lashga moyil bo'lgan rasmiy diskursning kuchayishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, siyosiy tanqid real kasbiy muammolarga ham tayanib qurilgan. Jurnal materiallarida ayrim maktablardagi past o'zlashtirish, sinfda takror qolish, metodik tayyorgarligi sust pedagoglar tanqid qilingan. Attestatsiya jarayoniga bag'ishlangan materiallarda esa qisqa ariza tuzishda qiynalgan yoki o'z ismini xatosiz yoza olmagan o'qituvchilar aniqlangani qayd etilgan. Nazorat imtihonlari haqida yozilgan materiallarda baholarni sun'iy oshirish va maorif idoralaridagi qog'ozbozlik ham tanqid qilingan.¹⁷ Shunday qilib, 1937-yil matbuotida real kasbiy kamchilik bilan siyosiy

¹⁴ "Maorif xalq komissarliklari sistemasidagi pedologiya buzuvchiliklari haqida" // *Politexnik maktab va pedagogika*. – 1936. – № 4. – B. 1–3.

¹⁵ *Politexnik maktab va pedagogika*. – 1936. – № 1–4; *Sovet pedagogikasi*. – 1937. – № 1–4.

¹⁶ *Sovet pedagogikasi*. – 1937. – № 2; № 4.

¹⁷ *Sovet pedagogikasi*. – 1937. – № 1–4.

ayblov bir xil emas edi, biroq ularning bir diskurs maydonida yonma-yon berilishi pedagog xodim ustidan kasbiy va siyosiy nazoratning bir-biriga yaqinlashganini ko'rsatadi.

Xulosa. Tadqiq qilingan davriy matbuot materiallari 1930-yillarda O'zbekiston ta'lim sohasi xodimlari faoliyatini nazorat qilishning kasbiy, ma'muriy va siyosiy shakllari asta-sekin o'zaro yaqinlashganini ko'rsatadi. O'n yillik boshida matbuotdagi tanqid asosan o'qituvchining malakasi, dars sifati, davomad va maktab faoliyatidagi tashkiliy kamchiliklarni bartaraf etishga yo'naltirilgan bo'lsa, 1936-yildan attestatsiya, shaxsiy darajalar va tayinlash tartiblarining mustahkamlanishi pedagog faoliyatining institutsional nazoratini kuchaytirdi. 1937-yilga kelib esa kasbiy-pedagogik muammolarni "siyosiy hushyorlik", "sinfiy dushman", "zararkunandalik" kabi tushunchalar orqali izohlash kengroq o'rin egalladi. Shunday qilib, 1930-yillardagi O'zbekiston davriy matbuoti o'qituvchi va maorif xodimlarini faqat axborot bilan ta'minlagan nashriy maydon emas, balki ularning kasbiy faoliyatini baholash, kamchiliklarini ommalashtirish va davlat belgilagan siyosiy-mafkuraviy me'yorlarni pedagogik muhitga singdirish vositalaridan biri bo'lgan. Ayniqsa, 1937-yil materiallari kasbiy tanqid bilan siyosiy stigmatizatsiya o'rtasidagi chegaraning torayganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, matbuotdagi siyosiy ayblovlarni tarixiy fakt sifatida emas, davrning siyosiy diskursini aks ettiruvchi manbaviy dalil sifatida talqin qilish mazkur mavzuni xolis o'rganishning muhim shartidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Naim Sa'id. Xudosizlar harakatida muxbirlar vazifasi // *Xudosizlar*. – 1928. – № 7–8. – B. 40–43.
2. Saraf Xo'jayev. Yosh yozuvchilarga tarbiya berishga ahamiyat berilsin // *Qurilish*. – 1931. – № 1–2. – B. 25–26.
3. Barahimiy S. Til–termin masalalari // *Qurilish*. – 1931. – № 3. – B. 28.
4. Alimjonov. Yangi alifbega ko'chish ishida yutuqlarimiz // *Qurilish*. – 1931. – № 3. – B. 62–64.
5. *Maorif va o'qitg'uvchi*. – 1932. – № 1–2.

6. *Maorif va o'qitg'uvchi.* – 1932. – № 5–6.
7. *Maorif va o'qitg'uvchi.* – 1933. – № 6–7.
8. *Maorif va o'qitg'uvchi.* – 1933. – № 8–9.
9. Kojuxov A. O'qituvchi to'g'risidagi g'amxo'rlik – kadrlar to'g'risida stalincha g'amxo'rlikdir // *Politexnik maktab va pedagogika.* – 1936. – № 2. – B. 23–27.
10. O'qituvchilarning va boshqa maktab xodimlarining ish haqini oshirish to'g'risida // *Politexnik maktab va pedagogika.* – 1936. – № 2. – B. 28–31.
11. Boshlang'ich va o'rta maktab o'qituvchilari uchun shaxsiy darajalar to'g'risida // *Politexnik maktab va pedagogika.* – 1936. – № 2. – B. 32–34.
12. O'qituvchilarga ish haqi to'lash tartibi to'g'risida // *Politexnik maktab va pedagogika.* – 1936. – № 2. – B. 34–35.
13. Guriyev N. G. O'zbekistonda pedagogik milliy kadrlarni tayyorlash // *Politexnik maktab va pedagogika.* – 1936. – № 3. – B. 10–14.
14. Maorif xalq komissarliklari sistemasidagi pedologiya buzuvchiliklari haqida // *Politexnik maktab va pedagogika.* – 1936. – № 4. – B. 1–3.
15. *Sovet pedagogikasi.* – 1937. – № 1–4.